

B i j l a g e :

B e s c h e r m d d o r p s g e z i c h t

Ter kennis gebracht
aan de gemeenteraad
d.d. 11-01-2008
Atdw

22-12-2003

vastgesteld in Raad

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van het
beschermde dorpsgezicht **Kornwerderzand**,
gemeenten Wûnseradiel en Harlingen (Fryslân)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

datum in procedure: 20-05-2003

datum aanwijzing: **05 DEC. 2007**

errata:



Foto: Kornwerderzand

WÛNSERADIEL EN HARLINGEN, KORNWERDERZAND

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads-of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijk Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850 - 1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Kornwerderzand (gemeenten Wûnseradiel en Harlingen) als beschermd dorpsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

INLEIDING

Het gebied ligt enkele kilometers buiten de Friese kust en omvat de nederzetting Kornwerderzand, het sluizencomplex en de verdedigingsstelling. Het geheel is ontstaan op een van de eerste kunstmatige werkeilanden van waaruit de Afsluitdijk is aangelegd in de periode 1927-1933. Het gebied heeft vanwege de nauwe band met de aanleg van de Afsluitdijk en de toepassing van nieuwe verdedigingstechnieken een zeer bijzondere historische betekenis (*kaart 1*).

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Voor het afsluiten en droogmaken van de Zuiderzee zijn al sinds de 17de eeuw plannen gemaakt. In de tweede helft van de 19de eeuw begonnen de plannen serieuze vormen aan te nemen. Vanuit het oogpunt van landsverdediging werd hiertegen echter steeds bezwaar gemaakt. De aanleg van een dijk door het IJsselmeer zou de toegang tot Noord-Holland over land gemakkelijk maken. Na de watersnoodramp van 1916 wogen de argumenten voor afsluiting steeds zwaarder en in 1918 werd het wetsontwerp van minister Lely van Waterstaat voor de aanleg van de Afsluitdijk aangenomen. Hierin werd ook de aanleg van verdedigingswerken vastgelegd. Op twee plaatsen, bij Den Oever en bij Kornwerderzand, werden spui- of afwateringssluizen gepland waarmee het waterpeil in het IJsselmeer kon worden geregeld. Bovendien zouden schutsluizen zorgen voor het doorlaten van schepen van en naar de Waddenzee. Uiteindelijk werd in de wet van 1925 de uitvoering geregeld.

Volgens het oorspronkelijke plan zou de dijk aansluiten op de kust bij Piaam, maar later werd om verschillende redenen gekozen voor een noordelijker aansluiting. Hierdoor konden de geplande uitwateringssluizen worden gebouwd op het Kornwerderzand, een zandplaat in de Zuiderzee. In 1928 werd begonnen met het storten van zand voor de kust van Friesland bij het dorp Cornwerd op het Kornwerderzand, ongeveer tien kilometer ten zuiden van Harlingen. Het werkeiland dat zo ontstond werd in 1928 officieel Kornwerderzand genoemd. Op het eiland leefden gedurende de bouw van de Afsluitdijk enkele honderden mensen waarvan de meesten direct werkten aan de dijk. Er stond een houten hotelletje, een benzinstation en een katholieke en een protestantse kerk. De arbeiders woonden in barakken, waarvan een

deel later is vervangen door stenen huizen. Voor de aanleg van de sluizen bij Kornwerderzand werd in 1927-1928 een omringdijk aangelegd. In de ontstane put werd de fundering van de sluizen gelegd. Er werden twee schutsluizen en twee maal vijf spuisluizen gebouwd (later de Lorentzsluizen). In 1929 kwam de verbinding tussen Kornwerderzand en Friesland gereed. Vanuit Kornwerderzand en twee andere kunstmatige eilanden, één bij de kust van Noord-Holland bij Den Oever en één halverwege, genaamd Breezand, werd de Afsluitdijk verder aangelegd en voltooid in 1932 (*kaart 2*). Het profiel van de Afsluitdijk, gezien vanaf het IJsselmeer, bestond uit een gedeeltelijk met gras begroeid talud, vervolgens een weg, een ruimte voor de geplande spoorweg, en tenslotte een verhoging tot de eigenlijke dijk aan de kant van de Waddenzee. In de huizen van de dijkwerkers woonden na het gereed komen van de dijk het sluispersoneel. Tussen de twee schutsluizen werd in 1932 een douanehuisje geplaatst.

De aanleg van de Afsluitdijk betekende een verzwakking in de verdediging van Holland en waren er plannen gemaakt voor verdedigingswerken op de dijk. De verdediging zou worden opgebouwd uit een aantal onderdelen, volgens de nieuwe strategische denkbeelden van die tijd, waarbij niet gekozen werd voor één groot fort, maar voor meerdere kleinere linies en stellingen, om zo flexibeler te zijn en de trefkans van de vijand te verkleinen. Bij de kop van de Afsluitdijk in Friesland, bij Zurich, zou een kleine stelling, de zogenoemde Wonsstelling, zorgen voor opvang van terugtrekkende troepen uit de noordelijke provincies en de vijand zolang mogelijk de toegang tot de dijk te ontzeggen. De Wonsstelling werd onder meer gesteund door het onder water zetten, oftewel inunderen, van stukken land, een gebruikelijke verdedigingsmethode. De eigenlijke verdediging van de Afsluitdijk kwam te liggen bij Kornwerderzand. De daar aanwezige sluizen vormden een belangrijk strategisch punt: zij waren van groot belang voor het regelen van inundatiewater voor grote delen van het Nederlandse verdedigingsstelsel. De Stelling bij Den Oever vormde het laatste onderdeel van de verdediging van de Afsluitdijk.

De bouw van de verdedigingswerken bij Kornwerderzand begon in 1931. Bij het ontwerp werd gebruik gemaakt van de nieuwste inzichten op militair gebied. Zo werd er gekozen voor de bouw van kleine, verspreide kazematten,

in plaats van één groot fort. Hierdoor werd de kracht van de stelling vergroot, ten eerste omdat er gericht op de dijk kon worden gevuurd en ten tweede omdat de trefkans van de vijand erdoor verkleind werd, bovendien konden de kazematten elkaar dekking geven. De stelling bestond uit twee linies (*kaart 3*). De eerste linie ligt rondom de schutsluizen op het ruitvormige stuk land dat wordt doorsneden door de verkeersweg (*afb. 4*), en op de strekdammen ten noorden en ten zuiden van de dijk. De tweede linie bevindt zich ten westen van de spuisluizen. Het geheel werd volgens een weloverwogen ontwerp uitgevoerd. Zo werd de dijk bij Kornwerderzand niet recht doorgetrokken naar het Friese land, maar met een lichte knik naar het noorden. Op die manier kon één van de kazematten precies in het verlengde van de dijk worden gebouwd. De kazematten moesten bestand zijn tegen beschietingen met het zwaarst gangbare geschut en tegen treffers met de zwaarste bommen. De dekkingen bestonden uit twee tot drie meter dikke betonlagen, voor Nederlandse begrippen zeer zwaar, gewoonlijk was de betonlaag ongeveer een tot twee meter dik.

De eerste linie bestond uit tien werken, waaronder zeven gevechtsskazematten. De kazemat met het zwaarste geschut, werk VI, was zo gericht dat het in het verlengde van het dijkvak tussen Kornwerderzand en Friesland lag. De speciaal hiervoor ontworpen knik in het tracé van de dijk maakte dit mogelijk. De tweede linie had als taak de eerste linie in de rug te dekken en bestond uit zeven kazematten. Twee hiervan, de meest westelijk gelegen, waren naar het westen gericht om zo een aanval in de rug van de stelling van af te kunnen slaan. Voor de stroomvoorziening waren er vier aggregaat-gebouwtjes, geheel onder de grond, waarin stroom werd opgewekt met behulp van een dynamo. Voor de bediening van de sluizen werd gebruik gemaakt van stroom van het Friese vasteland, en in geval van nood kon hiervoor met een apart aggregaat op Kornwerderzand stroom opgewekt worden. Aan de frontzijde (de oostkant) van de stelling werden tank-versperringen geplaatst. Om een open schootsveld te creëren werden in de meidagen van 1940 zoals gepland alle huizen van het sluispersoneel opgeblazen en het houten hotel afgebrand. Ook de spoorbrug werd opgeblazen. De stelling van Kornwerderzand werd bemand door zo'n 200 militairen, waaronder zeven officieren. Tijdens de oorlogshandelingen werd de stelling belaagd door vliegtuigaanvallen met mitrailleurvuur. Bovendien

werden enkele zware bommen afgeworpen. Slechts één kazemat ondervond hiervan schade.

In de Tweede Wereldoorlog werden er door de Duitsers op Kornwerderzand verschillende bunkers (Duitse kazematten) gebouwd. Deze bunkers zijn gemaakt van baksteen. De huizen van het sluispersoneel, die tijdens de meidagen van 1940 waren verwijderd, werden herbouwd. Tijdens de bevrijding in 1945 werden deze huizen opnieuw beschadigd en naderhand weer hersteld, zij het niet allemaal. Er wonen nu ongeveer 35 mensen op Kornwerderzand, tegen 115 in 1940.

Na de Tweede Wereldoorlog is er weinig veranderd bij Kornwerderzand. In de periode van de Koude Oorlog (na 1950) werd de stelling bij Kornwerderzand in paraatheid gebracht en versterkt met een Duitse bunker. Verder was er in het oorspronkelijke plan van de Afsluitdijk ruimte vrijgehouden voor de aanleg van een spoorlijn. Door verschillende omstandigheden, onder andere de tussenkomst van de Tweede Wereldoorlog en de groei van het autoverkeer, is deze spoorlijn er nooit gekomen. In de jaren 1970 is van de vrijgehouden ruimte gebruik gemaakt door de autoweg te verdubbelen tot een autosnelweg met gescheiden rijbanen. Dit had als gevolg dat Werk III, de machinekamer, hospitaal en aggregaat zich nu tussen de beide rijbanen bevindt. Bij de sluizen staat een aantal sluiswachtershuisjes en tussen de rijbanen bij de brug een brugwachtershuisje, allemaal daterend van na de Tweede Wereldoorlog (*afb. 5*).

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

Typerend voor Kornwerderzand is de inrichting van de ruimte die is gedicteerd door de functies. De Afsluitdijk vormt hiervoor de basis. De lineaire vorm maakt de plaatsing van verdedigingswerken moeilijk, vandaar dat deze vorm ter plaatse is doorbroken door uitstulpingen en zes haaks op de dijk staande strekdammen die op die manier een langgerekt front vormen, gericht naar het Friese vasteland. De strekdammen zijn tussen de 10 en 30 meter breed en variëren in lengte van ongeveer 300 meter tot ongeveer een kilometer. Ze zijn zodanig geknikt dat zowel het doel om de kazematten op een strategische plaats te kunnen aanbrengen als het breken van de golven voor de sluizen wordt bereikt. Karakteristiek zijn ook de twee maal vijf spuisluizen en de schutsluizen. Tussen de twee groepen spilsluizen is de dijk

enigszins verbreed. De spuisluisen dienen om rivierwater dat het IJsselmeer binnenkomt af te voeren en om binnengedrongen zout water weer te verdrijven. Bij Kornwerderzand werden bovendien twee schutsluisen aangelegd, één voor schepen van 2000 ton en één voor schepen van 600 ton, zodat de instroom van zout schutwater tot een minimum beperkt kan worden.

De ruimte is in vakken verdeeld door de dijk en de strekdammen die daar loodrecht op staan. De ruimte is door de dijk met de daarop gelegen autoweg verdeeld in een noord- en zuidkant. De strekdammen vormen scheidingen tussen de vakken, waardoor een afwisseling is ontstaan tussen water en dammen. De dijk strekt zich uit zowel naar het oosten als het westen van Kornwerderzand, aan beide kanten begrensd door water, in het noorden de Waddenzee en in het zuiden het IJsselmeer. De dijk loopt vrijwel recht, afgezien van een lichte knik aan weerszijden van Kornwerderzand.

Een belangrijk kenmerk van het gebied is het contrast tussen land en water. De twee ruitvormige uitstulpingen langs de dijk vormen de kern van het verdedigingsstelsel, waarop de meeste en belangrijkste kazematten liggen. Het gebied wordt omgeven door open water, waardoor het schootsveld open is. Slechts de huizen van de nederzetting vormen obstakels in het schootsveld en werden in oorlogstijd dan ook verwijderd. De huizen die nu het dorp Kornwerderzand vormen worden voor een deel bewoond door medewerkers van Rijkswaterstaat en voor een deel door particulieren. Ten oosten van de nederzetting is langs de dijk een parkeer gelegenheid.

Eén van de oorspronkelijke kazematten werd in 1940 verwoest en een Duitse bunker werd waarschijnlijk opgeblazen in 1945, maar verder zijn alle kazematten nog aanwezig, met inbegrip van de Duitse bunkers. Een aantal kazematten maken deel uit van het kazemattenmuseum van de Stichting Kornwerderzand. Karakteristiek is de verspreiding van de kazematten over het gebied. Opvallend zijn de verschillen tussen de kazematten: de meeste kazematten zijn geheel of gedeeltelijk met aarde bedekt, terwijl de kazematten die op de uiteinden van de dammen liggen als kleine 'forten' duidelijk zichtbaar zijn en naar alle kanten vuur uit kunnen brengen. Ook door de nag aanwezige camouflageschilderingen zijn de kazematten in het algemeen niet

makkelijk zichtbaar en geven op die manier een goede indruk van de defensietechnieken van de jaren 30 van de 20ste eeuw.

Kornwerderzand is in opzet gaaf gebleven. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog hebben enkele veranderingen plaatsgevonden, zoals beschreven in de vorige paragraaf, maar dit heeft geen gevolgen gehad voor de structuur van het gebied.

BEGRENZING VAN HET TE BESCHERMEN GEBIED

De begrenzing van het beschermde dorpsgezicht Kornwerderzand is weergegeven op bijgevoegde kaart MSP/07/01 – I.

Het beschermde gezicht Kornwerderzand is een rechthoekig gebied dat de sluiscomplexen, de ruitvormige stukjes land en de strekdammen omvat. De hele 1ste en 2de linie en de nederzetting vallen binnen het beschermde gebied.

NADERE TYPERING VAN TE BESCHERMEN WAARDEN

Kornwerderzand is van belang als verdedigingsstelling uit de jaren '30 van de 20ste eeuw, waarbij de nieuwe opvattingen op het gebied van landsverdediging in de praktijk zijn gebracht. Hierbij is gebruik gemaakt van strekdammen, zodat er een breed front gevormd kon worden, gericht naar het oosten. Het open schootsveld was van essentieel belang voor de kracht van de stelling en bepaalt dan ook in grote mate het karakter van het gebied.

Daarnaast is Kornwerderzand ook van belang als sluiscomplex en nederzetting in verband met de aanleg van de Zuiderzeewerken.

Het karakter van het gebied wordt verder bepaald door het scherpe contrast tussen land en water. De afwisseling tussen het water en de lange, smalle strekdammen levert een specifiek beeld op dat typerend is voor het ontstaan van het gebied.

RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING

Ter effectuerung van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

BRONNEN

Literatuur

- E.H. Brongers, De strijd om de Afsluitdijk, Zaltbommel, 1991
- M. van Deventer, en M.F. Fermo, De Stelling Kornwerderzand - Betonnen verdedigingswerken op de Afsluitdijk 1932-1936, Leeuwarden, 1990
- J.M. Fuchs, en W.J. Simons, De afsluitdijk: recht door zee, Groningen, 1972
- J.J. Huizinga, Friesland en de Tweede Wereldoorlog, Leeuwarden, 1996
- P. Robert, R. Bos en P. Terpstra, 50 jaar Afsluitdijk - Herinneringen van dijkers, denkers en doeners, Bussum, 1982
- Stichting Kornwerderzand, Kazemattenmuseum Kornwerderzand - De geschiedenis van de verdedigingslinie, Makkum, 1996
- Stichting Kornwerderzand, Kornwerderzand - Geschiedenis van de verdedigingswerken
- H.J. Stuvet, Het eerste offensief - 25 jaar Afsluitdijk 1932 - 28 mei 1957, 's-Gravenhage, 1957

Kaarten en afbeeldingen

1. Oriëntatiekaart, RDMZ 2006
2. Chronologisch overzicht van de afsluiting van de Zuiderzee. Uit: Fuchs en Simons, 1972
3. De Stelling van Kornwerderzand in 1940. Bron: E.H. Brongers, De strijd om de Afsluitdijk, Zaltbommel, 1991. Kaartje uit: M. van Deventer, en M.F. Fermo, De Stelling Kornwerderzand - Betonnen verdedigingswerken op de Afsluitdijk 1932-1936, Leeuwarden, 1990
4. De schutsluis, deel van de eerst linie met zicht op het IJsselmeer. Jacqueline Midavaine Aerial Maps & Imaging, Teuge, 1974
5. Voormalige Rijkswaterstaatwoningen aan de oostkant van de schutsluis. Tjeerd Gietema, gemeente Wûnseradiel, 2000

COLOFON

Uitgave: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, 2006

Onderzoek en tekst: drs. S. de Bruijn, RDMZ 2003

Oriëntatiekaart: drs. H.C. de Groot, RDMZ, 2002

Begrenzingskaart: drs. B.A.R.T. Broex, RDMZ, 2006

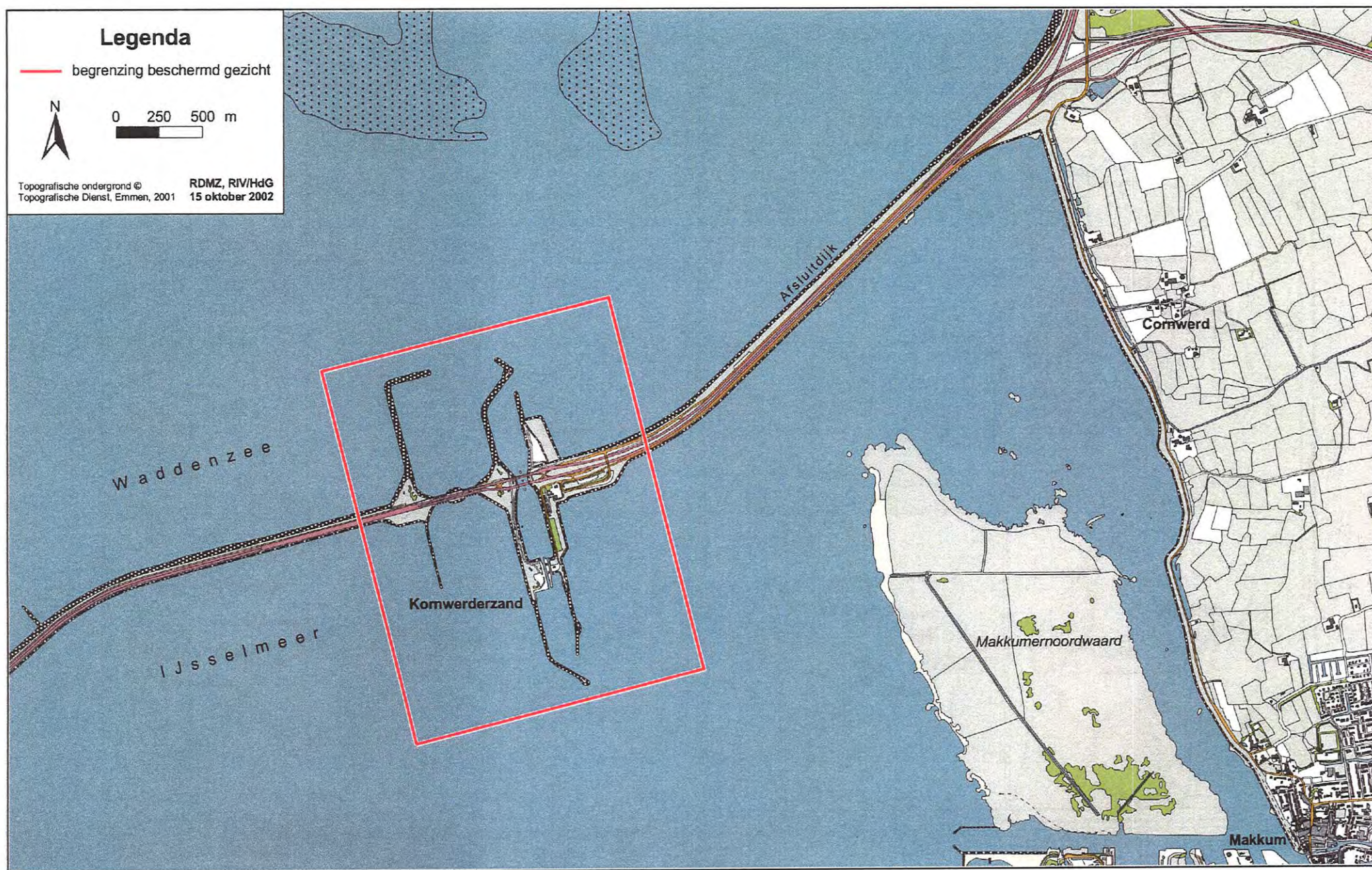
Foto omslag: Eurosense, Breda

PRODUCTIE

RDMZ, Zeist/Kerckebosch bv, Zeist

BIJLAGEN

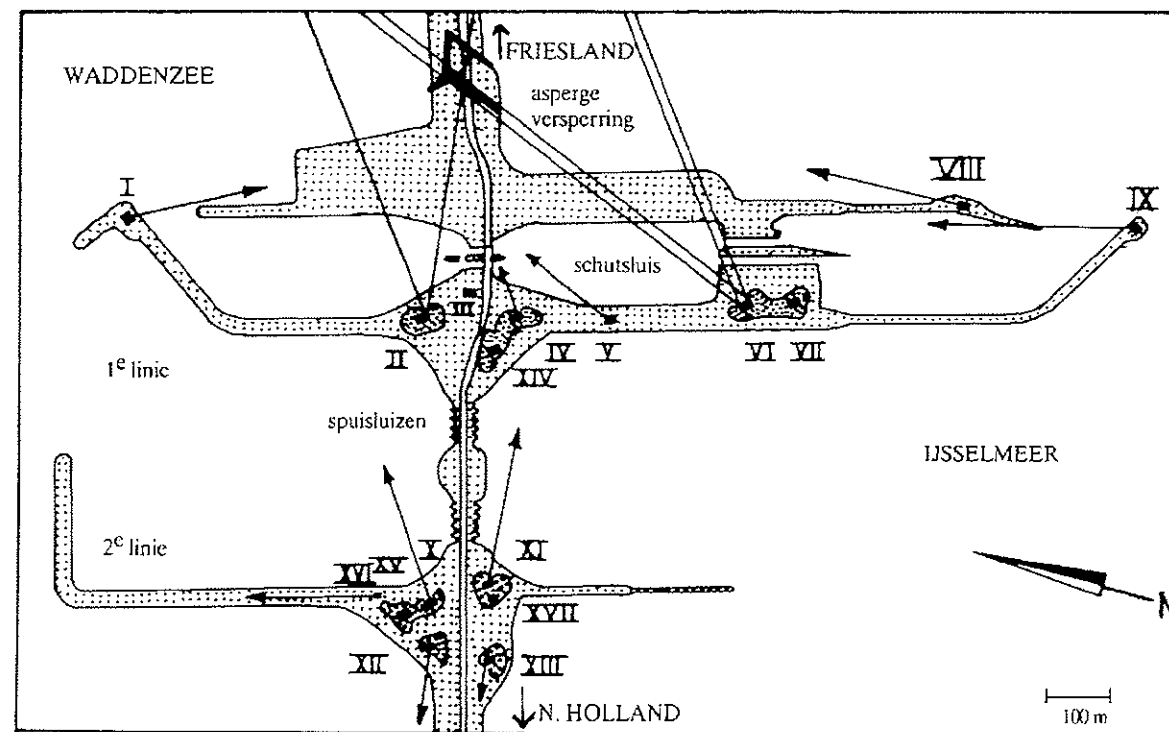
1. Oriëntatiekaart.
2. Chronologisch overzicht van de afsluiting van de Zuiderzee.
3. De Stelling van Kornwerderzand in 1940.
4. De schutsluis, deel van de eerste linie met zicht op het IJsselmeer.
5. Voormalige Rijkswaterstaatwoningen aan de oostkant van de schutsluis.



Afbeelding 1. Het beschermde gebied met de aansluiting aan het vaste land

Eerste linie	
Werk I	mitrailleurkazemat Duitse camouflaged
Werk II	kanonkazemat
Werk III	machinekamer + hulpverbandplaats geen bewapening aggregaat
Werk IV	mitrailleurkazemat commandopost + telefooncentrale Duitse camouflaged
Werk V	mitrailleurkazemat
Werk VI	kanonkazemat
Werk VII	gekazematteerde zoeklichtinstallatie met mitrailleur
Werk VIII	mitrailleurkazemat
Werk IX	mitrailleurkazemat
Werk XIV	schuilplaats voor personeel luchtdoelbatterij, luchtdoel- remise

Tweede linie	
Werk X	mitrailleurkazemat
Werk XI	mitrailleurkazemat
Werk XII	mitrailleurkazemat met schietgat aan keelzijde
Werk XIII	mitrailleurkazemat met schietgat aan keelzijde + hulp- telefooncentrale
Werk XV	schuilplaats personeel luchtdoelbatterij
Werk XVI	mitrailleurkazemat Duitse camouflaged
Werk XVII	waarschijnlijk zoeklichtinstallatie Duitse camouflaged



Afbeelding 3. Overzicht van de werken in de eerste en tweede linie



Afbeelding 4. Schutsluis, deel van de eerste linie met zicht op het IJsselmeer, 1974



Afbeelding 5. Voormalige Rijkswaterstaatwoningen aan de oostkant van de schutsluis, 2000